TÜRK MİTOLOJİSİ PENCERESİNDEN ORHUN ABİDELERİNE DAİR DEĞERLENDİRMELER

Coşkun KUMRU[1]

ÖZ

Büyük Türk Kağanlığı olan Göktürkler döneminde yazılan ve Türk tarihinin en eski yazılı belgesi olan Orhun abideleri, Türk kültür ve uygarlığına ışık tutan en önemli kaynak durumundadır. Orhun abidelerinde yüksek bir medeniyet seviyesi ve gelişmiş bir Türk felsefesinin izleri bulunmaktadır. Resmi devlet yazıtları olan Orhun abideleri, Türk mitolojisine dair çok önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Evren tasarımları, Türk tanrıları, mitolojik sayılar gibi birçok hususta şüphesiz çok değerli bilgiler içeren abideler, basit mitolojik inanç sistemine kıyasen daha tekâmül etmiş bir anlayışı yansıtmaktadır. Bir diğer ifadeyle, abidelere yansıyan mitolojik unsurlar ilkel bir ifadenin aksine sistemli ve gelişmiş bir düşünce evrenine işaret etmektedir. Çalışmada dil, edebiyat ve tarih başta olmak üzere pek çok konuda araştırmalara ışık tutan Orhun abideleri, bu kez Türk mitolojisi penceresinden ele alınmıştır. Bu doğrultuda abidelerde verilen bilgileri yorumlamak ve sonuçları bir bütünlük halinde aktarmak hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Göktürkler, Orhun Abideleri, Türk Mitolojisi, Evren Tasarımları, Türk Tanrıları.

[1]Arş. Gör., Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Anabilim Dalı, Genel Türk Tarihi Bilim Dalı, ckumru(at)pau.edu.tr

THE EVALUATIONS OF ORHON INSCRIPTIONS FROM THE PERSPECTIVE OF THE TURKISH MYTHOLOGY

ABSTRACT

Orhon Inscriptions, written during the Gokturk period the Great Turkic Khaganate and the oldest written document of Turkish history is the most important resource that sheds light on Turkish culture and civilization. There is a high level of civilization and traces of a developed Turkish philosophy in the Orhon Inscriptions. Orhon Inscriptions which is an official state inscription contains very important information about Turkish mythology. Undoubtedly, Inscriptions which containing very valuable information on many subjects such as universe designs, Turkish gods, mythological numbers reflect a more advanced understanding than the simple mythological belief system. In other words, the mythological elements in the inscriptions reflects a systematic and developed universe of thought, as opposed to a primitive form. Orhun Abideleri which sheds light on studies in many subjects, especially in language, literature and history is taken from the perspective of Turkish mythology. In this direction, it is aimed to interpret the informations given in the inscriptions and convey the results in integrity.

Keywords: Gokturks, Orhon Inscriptions, Turkish Mythology, Universe Designs, Turkish Gods.

Kumru, Coşkun. "Türk Mitolojisi Penceresinden Orhun Abidelerine Dair Değerlendirmeler". *ulakbilge* 6. 20 (2018): 17-27

Kumru, C. (2017). Türk Mitolojisi Penceresinden Orhun Abidelerine Dair Değerlendirmeler. *ulakbilge*, 6 (20), s.17-28.

Giriş

Orhun Abideleri, Göktürk Hanedanlığı'nın ikinci döneminden kalmış olan yazılı anıtlardır. Orhun havzasında bulunan bengü taşlardan birisi Kültigin adına 732 yılında diktirilmiştir. Aynı vadideki diğer bengü taş, Bilge Kağan adına, 735 yılında oğlu kağan tarafından diktirilmiştir. Üçüncü bengü taş, Ulan Batur yakınlarında, Bayın Çokto mevkiindedir. Bu taş, Vezir Bilge Tonyukuk tarafından kendi adına 716-726 yılları arasında diktirilmiştir. Muhtemelen Türk icadı olan Göktürk yazısı ile yazılmıştır (Ercilasun, 2016: 339).

Taşlara oyulmuş metinler, Türkler tarafından yazılan en eski kültürel kaynak niteliğindedir. Kültigin ve Bilge Kağan taşları, ebedîliği vurgulayan kaplumbağa biçiminde bir kaide üzerine oturtulmuştur. Taşlarda Göktürk harfleriyle yukarıdan aşağıya doğru yazılmış ve sağdan sola doğru sıralanmış satırlar bulunmaktadır. Kültigin ve Bilge Kağan anıtlarının batı yüzünde Çince bir yazıt da bulunmaktadır.

Orhun yazıtları bağlamında o zamanki Türk toplulukların yaşayışları hakkında bilgi edinmek mümkündür. Orhun yazıtları bilhassa Türk mitolojisine dair birçok öğeyi kendi içinde barındırmakta ve Türk milli kültürüne ışık tutmaktadır.

1. Evren Tasarımları

Şüphesiz Türk topluluklarının evrene dair olan izlenimleri değişiklik göstermeden kalmamış, gök ve yeryüzü şeklinde birbirini destekleyen bu iki kavrama her daim önem atfedilmiştir. Yeryüzünü bir tepsi şeklinde tasavvur eden Çinlilerin aksine Türkler, kendi yurtlarının doğudan batıya uzanışına göre dünyayı dört köşeli olarak telakki etmekteydiler. Dünyanın şeklinin Türk devlet yapısıyla mukayesesini yapan Ögel, kozmoloji-devlet yapısı ilişkisini ortaya koymaktadır (Ögel, 2014: 315-316). Devletin genişleme yönünün Doğu-Batı yönlerinden olması nedeniyle Güney ve Kuzey ikinci dereceden yönlerdi. Abideler, "tört bulungdaki" yani "dört yandaki" tanımlamalarıyla doludur. Kültigin yazıtının doğu yüzünün 29. ve 30. satırlarında geçen ifade buna örnektir:

"Dört bucaktaki halkları hep kendime bağımlı kıldım." (Tekin, 2014: 33).

Abidelerdeki ifadeler dünya şeması içerisindeki yön kavramına değinmektedir. Kültigin yazıtının güney cephesinde yer alan satırlar bu bakımdan dikkat çekicidir:

"İleride gün doğusuna, güneyde gün ortasına kadar, geride gün batısına ve kuzeyde gece ortasına bu sınırlar içindeki bütün haklar hep bana tâbidir." (Tekin, 2014: 21).

İfadelerdeki ana yönler kozmolojik diyagramda temsil edildiği saatle birlikte anılmıştır. Doğunun zaman unsuru sabah (yani gün doğuşu), güneyin öğle (gün ortası), batının akşam (gün batışı) ve kuzeyinse gece yarısı yani gece ortasıdır (Çoruhlu, 2015: 113). Bunlar arasında doğunun ön plana çıkması da güneşin doğduğu yön olması nedeniyle kutlu sayılması esasına dayanmaktadır.

Eski Türk kozmogonileri hususunda bilgilerimiz yetersiz olsa da Türklerin evrenin oluşumuna ilişkin fazla bir merak duymadıklarını anlamak da zor değildir. Buna tek bir örnek, Kültigin ve Bilge Kağan'a ait iki yazıtın başlangıcını oluşturan bölümlerdir:

"Üstte mavi gök, altta yağız yer yaratıldığında, ikisinin arasında insanoğulları yaratılmış" (Tekin, 2014: 25).

Yaradılış ile birlikte söze başlayan Orhun abidelerinde gök, yer ve insan üçlüsü göze çarpmaktadır. Aslında gök ve yer her şeyin ikili unsurunu teşkil etmektedir. İnsanoğlu bu iki unsuru tamamlayan konumdadır. Roux ise yukarıdaki ifadelerin bir hareket noktası olabileceği fakat zorunlu olarak yoktan var etme anlamına gelmediği görüşündedir (Roux, 2011: 110).

2. Türk Tanrıları ve Ruhları

2.1. Gök Tanrı

Thomsen'ın aynı zamanda Orhun abidelerinde ilk çözdüğü kelime olan Tanrı/Tengri, abidelerdeki en dikkat çeken kelimelerden biridir. Hunlara ilişkin Çin yıllıklarına kadar götürebileceğimiz Tanrı kelimesinin aslen fiziksel gökyüzü olarak kullanıldığını ifade eden Gerard Clauson, daha sonraları Tanrı anlamını kazandığını da eklemektedir (Clauson, 1972: 523). Bilindiği gibi hemen hemen tüm inançlarda evreni yaratan ve toprağa bereket veren göksel bir varlığa inanılmaktadır. Göğün kendisinin doğrudan doğruya bir aşkınlık, güç ve kutsallık ortaya koyduğu aşikârdır. Göğe bakmak ve ondan feyz almak ilkel insan için aydınlanmak demekti. En yüksek olmak, tabiatıyla tanrılara münhasır bir vasıftı ve gökyüzü tanrıların mekânlarıydı (Eliade, 2014: 61). Bu nedenle abideler penceresinden Türklerin inanç alanlarına bakarken söz konusu temelden hareket etmek doğru olacaktır.

Her ne kadar çeşitli kaynaklarda ve birtakım görüşlerde Gök ve Tanrı'nın aynı anlamı ifade ettiği belirtilse de Orta Asya Türklerinin gökyüzü ile bir tanrı olarak gökyüzü arasında ayrıma gidip gitmediklerinin kesin bir dille ifadesi zordur. Tanrı ve Gök kelimesini birbiri yerine kullanılamayan ayrı birer kavram olarak değerlendirenler (Tanyu, 1980: 15) olduğu gibi Gök ve Tanrı kelimesinin aynı mânâyı ifade ettiğini belirtenler de olmuştur (Davletşin, 2013: 30). Ögel, Gök Tanrı'nın sadece mavi gök olduğu kanaatindedir. Bununla birlikte kelimenin her zaman gök mânâsında yazılmadığını belirten yazar, Gök Tanrı'nın yaradan olmadığını belirtmektedir (Ögel, 2016: 37).

Türklerce göğe bir kutsiyet atfedilmiş olduğu bilinmektedir. Bununla birlikte kutsal kabul ettikleri göğe daha sonraları Tanrının mekânı nazarıyla bakmış olmaları da kuvvetle muhtemeldir. Nitekim yazıtların birçok bölümünde "uçmak" tabiri yer almaktadır. Bu ifade, Tanrının mekânına ulaşmak, göklere çıkmak anlamında vefat etmenin karşılığı olarak kullanılmaktadır. Kültigin yazıtında ifade edilen iki satırı burada zikretmek yerinde olacaktır:

"Bunca çalışıp çabalayıp kardeşim Kül Tigin kendisi öylece vefat etti (uçtu)." (Tekin, 2014: 33).

"Uçup gittiniz. Göklerde de hayattaki gibi olasınız." (Tekin, 2014: 41).

Türk mitolojisine bakıldığında pek çok tanrı ve ruha tesadüf edilmekle birlikte bunlara ilişkin detaylı malumata sahip olmadığımız ortadadır. Türklerin dini anlayışı zaman ve mekâna bağlı olarak çeşitli farklılıklar göstermektedir. Erken devirlerde Türk dinini, salt tek bir Türk dini olarak kabul etmek zordur. Diğer taraftan halk arasında Şamanist bir takım ritüeller egemenken, Orhun abidelerinden de anlaşıldığı üzere devlet erkânı arasında Gök Tanrı inancı mevcuttu.

Kitabelerin yüksek bir semavî ilah olarak bir Tanrı'yı tanıdığı açıktır. Tanrı bütün kainâtı yaratandır. "Yersub (Yersu)" olarak anılan yerin ruhu ise Tanrı'ya tâbidir. İkinci bir derecede kuvvet olan Yersu da mukaddestir. "Iduk" dur (Arsal, 2014: 66). VI. yüzyıl yazarı Menander, Türklerden bahsederken ''her ne kadar toprağa, suya ve ateşe saygı göstermekle beraber, yine de kâinatın yaratıcısı tek Tanrıya inandılar" demektedir. XIII. yüzyıl büyük hakanları, örneğin bunlar içinde Möngke açık olarak şu şekilde hitap eder: "Ancak tek Tanrı vardır. Onun takdirine gö¬re yaşar ve ölürüz" (Rasonyi, 1993: 30). Gene bir Bizans tarihçisi Teophylaktos ise şu satırları ifade etmiştir: "Türkler, yerlerin ve göklerin hakiki sahibi tek bir Tanrı'ya inanıyor, ona tapıyor ve onun için kurban kesiyorlar (Tanyu, 1980: 14).

Abideler bize yüksek ve sistemli bir inanç alanının çerçevesini çizmektedir. Türkler göğün üstünde ve göğe benzer ulu bir Tanrı'ya inanmaktaydılar. O, Türk milletine zor zamanlarda lütuf gösteren, hükümdara kut veren ve bunu yeri geldiğinde geri alan bir tanrıdır. Kutu alan hakan ise sadece kutludur, mukaddes değildir. Kut verdiği talihli hükümdar onun yeryüzündeki benzeri ve temsilcisi konumundadır. Yüksek bir devlet telakkisinin yansıması olan bu Tanrı aynı zamanda Türk milletinin adını ve sanını koruyan, düşmanları karşısında galip gelmesini sağlayan bir Tanrıydı. Türk tanrısının söz ettiğimiz vasıfları abidelerde şu ifadelerle aktarılmaktadır:

"Tanrı lütufkâr olduğu için, benimde talihim olduğu için, hakan olarak tahta oturdum." (Tekin, 2014: 23).

"Yukardaki Türk Tanrısı ve Türk kutsal yer ve su (ruhları) şöyle yapmışlar: Türk halkı yok olmasın diye, halk olsun diye, babam İlteriş Hakanı ve annem İlbilge Hatunu göğün tepesinden tutup daha yükseğe kaldırmışlar muhakkak ki" (Tekin, 2014: 27).

"Tanrı öyle buyurduğu için, devletliyi devletsiz bırakmış, hakanlıyı hakansız bırakmış, düşmanları bağımlı kılmış, dizlilere diz çöktürmüş, başlılara baş eğdirmiş" (Tekin, 2014: 29).

"Türk halkının adı sanı yok olmasın diye, babam hakanı ve annem hatunu yüceltmiş olan Tanrı, devlet veren Tanrı, Türk halkının adı sanı yok olmasın diye, beni o Tanrı, hakan olarak tahta oturttu, hiç şüphesiz" (Tekin, 2014: 31).

"Tanrı bağışlasın, ilâhi lütfum olduğu için, kısmetim olduğu için, ölecek halkı diriltip doyurdum" (Tekin, 2014: 33).

"(Ebedî) gök şöyle demiş elbette: Han verdim, hanını bırakıp tâbi oldun. Tâbi olduğun için (ebedî) gök 'öl' demiş elbette" (Aydın, 2015: 115).

Görüldüğü üzere kitabelerde yer alan Tanrının bazı vasıfları dile getirilmiş, bazı açılardan ise Tanrının net bir portresi çizilememiştir. I. V. Stebleva tanrının niteliklerini yaratıcılık, koruyuculuk, yöneticilik ve cezalandırıcılık olarak belirtmektedir (Dallos, 2004: 67). Abidelerdeki dinî anlayışın ana çekirdeğini oluşturan Tanrı aynı zamanda evrenin bir unsuru olarak da dikkat çeker. Kültigin yazıtının doğu yüzünün 1. satırında bu durumu açıkça görmekteyiz:

"Üstte mavi gök, altta yağız yer yaratıldığında, ikisinin arasında insanoğulları yaratılmış" (Tekin, 2014: 25).

Metinlerde sık sık karşılaşılan "üze" sözcüğü, yukarıda anlamını taşımaktadır. Bu sözcük tanrıyı aynı zamanda evrenin bir unsuru olarak da ifade etmektedir. "Üze"nin zıddı olarak metinlerde yer alan "aşa" yani aşağı sözcüğü ise yer küre için kullanılan bir yer zarfı ve Türklere ait aşkın bir tasarımın ifadesi olarak bilinmektedir (Roux, 2015: 127).

2.2. Umay

Eski Türk panteonunda yer alan ve en erken kaynak olarak Orhun abidelerinde ismi geçen Umay tanrıçası, eski devirlerden son zamanlara kadar Şamanist Türkler arasında muhafaza edilen bir kült olagelmiştir. Kültigin yazıtının doğu yüzünün 31. satırında Bilge Kağan annesini Umay'a teşbih etmektedir:

"Umay misali annem Hatun'un kutu sayesinde, kardeşim Kül Tigin erkeklik adını elde etti." (Tekin, 2014: 33).

Yazıtlarda görüldüğü üzere Kut'unu Umay'dan alan Hatun, onun ihsan ve yardımıyla Kül Tigin'i doğurmuş ve Kültigin de zamanı geldiğinde bu kutun sayesinde erkeklik adını almıştı.

Bilge Kağan'ın annesinin Umay ile mukayesesi onun dişi nitelikte yüksek bir varlık olduğu görüşünü haklı kılmaktadır. Yine abidelerde Türk yer ve sularının Tanrıça Umay ile zikredilmesi onun dişi olduğu kanaatini güçlendirmektedir. Orta Asya Türklüğünde bugün dahi var olan bu tanrıçanın bazı kültürlerde izlerine rastlanmakla beraber onlarla aynı anlayışı ifade edip etmediği ise tartışmaya açık bir noktadır.

Orhun abidelerinde yer alan ifadelere ilişkin Radloff ve Meliyoranskiy'in görüşleri, Umay'ın tanrıça ve çocukların hâmisi bir ruh olduğu anlayışında birleşmiş durumdadır. Verbitskiy, Orhun abidelerinin keşfinden önce yayımladığı eserinde Altaylıların "Umay" veya "Umay inesi" adı verilen bir ilâhesinden bahis açarak, bu ilâhenin çocukların ve hayvan yavrularının hamisi olan bir ilâhe-ruh olduğunu tespit etmiştir (İnan, 1998: 397-398). Sir Gerard Clauson ise ünlü etimolojik sözlüğünde onun plasenta ile yakın ilişkide olduğunu belirterek kadın ve çocuklarla ilgilendiğini söyler (Clausen, 1972: 164). Umay, kiremitten yapılmış kısa Ulan Bator yazıtında "hanım, imparatoriçe" anlamına gelen "hatun" sıfatını taşımakta ve hükümdarın, göğün (Tengri) yanında yer almaktadır. Bununla birlikte Türkçe Turfan metinlerinde de geçmekte olan Umay, Kıpçaklar tarafından da bilinmektedir (Roux, 2015: 134).

Tonyukuk yazıtının 38. satırında Tonyukuk'un sözlerinin bir bölümünde Umay tekrar zikredilmektedir:

"(Buraya) gelmek zordu dedi(m). (Ama kimse) hissetmedi. Kutsal Umay (ve) kutsal Yer su (ruhları) yardım etti, elbette. (Savaşmaktan) ne diye kaçacağız." (Aydın, 2015: 126).

Orhun Abidelerinden anlaşıldığı kadarıyla Hakan Gök Tanrı'yı, hanımı olan Hatun ise Umay'ı temsil etmekteydi. Bir diğer ifadeyle Gök Tanrı ve Umay adeta manevî karı kocayı ifade etmekteydi.

2.3. Mukaddes Yer ve Sular

Bilindiği gibi Türkler vatanlarını meydana getiren yer ve suları mukaddes kabul etmekteydiler. Bu nedenle Türkler toprağı birleşik bir deyim olan Yer su veya Yer sub olarak ifade etmişlerdir. Diğer bir ifadeyle, bu iki kavram birleşerek mitolojik bir inanç sistemi meydana getirmiştir.

Orhun abidelerinde yer su ruhları veya tanrıları hususunda birtakım ifadeler yer almaktadır:

"Yukardaki Türk Tanrısı ve Türk kutsal yer ve su (ruhları) şöyle yapmışlar: Türk halkı yok olmasın diye, halk olsun diye, babam İlteriş Hakanı ve annem İlbilge Hatunu göğün tepesinden tutup daha yükseğe kaldırmışlar muhakkak ki" (Tekin, 2014: 27).

Kültigin abidesinin doğu yüzünün 10. ve 11. satırlarında Türk tanrısı ile Türk'ün kutsal yer ve suları ittifak ederek karar vermişlerdir. Bu satırlarda kutsal veya mukaddes anlamına gelen "ıduk" sözü, eski Türkçede "ıdmak, göndermek" kökünden gelmektedir. Bu doğrultuda Tanrı tarafından gönderilmiş yer ve sulardan söz etmek mümkündür. Bu güçler Türk tanrısı ile birlikte Türk devletini koruyordu. Bu hususta Bilge Kağan yazıtının kuzey yüzünün 10. ve 11. satırlarına bakmakta fayda vardır:

"Yukarıda gök, aşağıda da yer lütfettiği için, gözle görülmedik, kulakla işitilmedik (kadar çok) halkımı ileride gün doğusuna, güneyde gün ortasına, geride gün batısına, kuzeyde de gece ortasına kadar (uzanan geniş topraklarım üzerinde) yerleştirdim" (Tekin, 2014: 49).

Daha önce aktarılan Tonyukuk yazıtının 38. satırı aynı zamanda Yer ve Sulardan da bahis açılıyordu:

"(Buraya) gelmek zordu dedi(m). (Ama kimse) hissetmedi. Kutsal Umay (ve) kutsal Yer su (ruhları) yardım etti, elbette. (Savaşmaktan) ne diye kaçacağız." (Aydın, 2015: 126).

Tonyukuk yazıtının bu satırlarında insanlara yardım eden Umay'ın yanında Yer ve Su ruhları da ifade ediliyordu. Ögel'e göre Tonyukuk yazıtında biraz daha halk düşüncesine girilmişti (Ögel, 2014: 185).

Yer su inancı aynı zamanda Türklerin vatanlarına bağlılıklarının bir diğer ifadesiydi. Yer ve su kültü, doğaya ve tanrıya taparcasına tapınma ile alakalıdır. Dağlar, tepeler ve çeşitli ağaçlar da Yer su kültünün ayrılmaz parçasını oluşturmaktaydı. Gök ve Yer, Tanrı ve insanoğlu arasındaki zincirin bir halkası olarak da düşünülebilir (Davletşin, 2013: 7).

Ünlü âlim Barthold, Yer Su deyimiyle yer ruhlarının hepsinin değil, belki de bir tanrıçanın kast olunduğunu belirtmektedir. Ona göre Thomsen'ın son tercümesinde "Türk mukaddes Yer Suları" şeklinde çoğul olarak göstermesi bir şüphe uyandırmaktadır. (Barthold, 2013: 10).

Göktürk devri Türklerinin yer ilahı hakkında da muhtelif rivâyetler ile karşılaşmaktayız. Çin kaynaklarında Göktürklerin, gök tanrısına taptıkları devirden ayrı bir zamanda bir kara tanrıya ibâdet ediyorlardı. Bu belki Göktürk metinlerinde geçen yağız yer idi (Esin, 1978: 91).

3. Mitolojik Sayılar

Eski Türk topluluklarının mitoloji ve inanışlarında sayıların yeri önemli bir hususu teşkil etmektedir. Orhun abidelerinde dünyanın dört köşe olarak düşünülmesinden ve dört ana yön tasavvurundan daha evvel bahsetmiştik. Abidelerde geçen dört rakamının dünyayı sembolize eden bir sayı olduğu anlaşılmaktadır. Diğer taraftan göğün en yüksek noktasında yer alan, mukaddes ve her şeyin yaratıcısı Gök Tanrı'nın konumu aynı zamanda bir birliğe işaret etmektedir.

Türk mitolojisinde bazı sayıların sıklıkla tekrarlandığı bilinen bir hususdur. Orhun abidelerinde sayı simgeciliğine dair bazı ifadeler yer almaktadır. Yazıtlar, ikinci Göktürk devletinin kurucusu İlteriş Kağan'dan ve onun devleti yeniden kurmak için verdiği mücadeleden söz açmaktadır:

"Babam Hakan on yedi adamla baş kaldırmış. (İlteriş) baş kaldırıyor diye haber alıp şehirdekiler dağa çıkmış, dağdakiler (şehre) inmiş, derlenip toplanıp yetmiş kişi olmuşlar… (Sonunda) hepsi yedi yüz kişi olmuşlar." (Tekin, 2014: 27).

Kültigin abidesinin doğu yüzündeki bu satırlardan da anlaşılacağı üzere, olaylar mitolojik rakamlarla ifade edilmeye çalışılmıştır. Yazıttaki satırlarda

tekrarlanan 17, 70 ve 700 aynı zamanda mitolojik katları ifade etmektedir. Türkler yediye bir on ilave ederek sonra da yediyi on ile çarpmak suretiyle kökü yedi rakamından gelen bu katları elde ediyorlardı.

Sonuç

Gelişmiş ve sistemli bir devlet düşüncesinin yansıması olan Orhun abideleri şüphesiz Türk mitolojisini yansıtan en önemli kaynaklardandır. Mitolojik anlatım ve unsurların yer aldığı bir kaynak olan abidelerin temel noktasını Türk devlet dini anlayışı teşkil etmektedir. Devletin ve milletin koruyucusu tanrı ve ruhlar, Yer-gök ilişkisi ve insanoğlunun yaradılışı gibi pek çok hususta bilgi veren yazıtlar milli bir bakış açısını yansıtmaktadır. Mutlak güç ve kudret sahibi olan Gök Tanrı'nın yanında bir tür çok tanrıcılığın da olduğu yazıtlardan anlaşılmaktadır. Göğün yanında birtakım kuvvetlerin de itibar görmesi şüphesiz göğün mutlak birliğine gölge düşürmemiştir. Bir diğer ifadeyle ilkel-mitolojik anlayış giderek daha sistemli bir hal almış, kadim dönemlerin izlerine rastlanılmakla beraber bu hususiyet yazıtlara da yansımıştır. Tanrıça Umay ve halkla ilişkili bir tanrısallığı ifade eden Yer su gibi anlayışlar eski dönemin izlerini taşırken, milli ve mutlak kudret sahibi bir Tanrı anlayışı ise sistemleşmiş bir inancı işaret etmektedir.

KAYNAKLAR

Arsal, Sadri Maksudi (2014). *Türk Tarihi ve Hukuk*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Aydın, Erhan (2015). *Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*. Konya: Kömen Yayınları.

Barthold, Vasiliy Vladimiroviç (2013). *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Clauson, Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.

Çoruhlu, Yaşar (2015). *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*. İstanbul: Kabalcı Yayınları.

Dallos, Edina (2004). "Shamanism or Monotheism? Religious Elements in the Orkhon Inscriptions". *Shaman*, 12, 63-84.

Davletşin, Gamirzan (2013). *Türk Tatar Kültür Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Eliade, Mircea (2014). *Dinler Tarihine Giriş*. İstanbul: Kabalcı Yayınları.

Ercilasun, Ahmet Bican (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

Esin, Emel (1978). *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.

İnan, Abdülkadir (1998). *Makaleler ve İncelemeler*. I. Cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Ögel, Bahaeddin (2014). *Türk Mitolojisi*. II. Cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Ögel, Bahaeddin (2016). *Türklerde Devlet Anlayışı*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Rasonyi, Laszlo (1993). *Tarihte Türklük*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Roux, Jean-Paul (2015). *Eski Türk Mitolojisi*. Ankara: BilgeSu Yayıncılık.

Roux, Jean-Paul (2011). *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*. İstanbul: Kabalcı Yayınları.

Tanyu, Hikmet (1980). *İslâmlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

Tekin, Talât (2014). *Orhon Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.